

Przeworski, Stefan

Epoka kamienna w Azji Mniejszej

Przegląd Historyczny 31/2, 129-140

1933-1934

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

3. STEFAN PRZEWORSKI

EPOKA KAMIENNA W AZJI MNIEJSZEJ

W archeologii starożytnego Wschodu zakorzeniony był donie- dawna pogląd prehistoryka francuskiego J. de Morgana, negują- cego z całą stanowczością istnienie w Azji Mniejszej epoki kamien- nej, tak paleolitu, jak i neolitu¹). Nowe znaleziska i badania, głównie w ostatnich latach, zadały ostatecznie kłam temu mylnemu twierdzeniu, opartemu zarówno na błędnych przesłankach teoretycz- nych, jak i nieznamomości materiałów z dawniejszych poszukiwań na półwyspie anatolijskim. Biorąc to pod uwagę, dałem po raz pierwszy streszczenie stanu naszych wiadomości o kulturach kamie- nia Azji Mniejszej, w ramach jej ogólnego rozwoju cywilizacyj- nego²). W międzyczasie opublikowano nieco świeżych materiałów i przyczynków do tej niezmiernie interesującej kwestji, dzięki czemu mogę obecnie przedstawić spostrzeżenia swe nad epoką kamienną Anatolji w pełniejszej formie.

Badania nad czwartorzędem Azji Mniejszej leżą jeszcze odło- giem. W zakresie geologii dyluwjalnej rozporządzamy wiadomo- ściami bardzo ograniczonymi. W szczególności skąpe i fragmenta- ryczne są obserwacje śladów zlodowacenia czwartorzędowego na

---

¹) *Syria* IV, 1923, 23 nn. oraz w dziele pośmiertnem *Préhistoire orientale* III, 1927, 34, 158. Inni badacze już przedtem zwracali uwagę na paleolit anatolijski, jak np. Obermaier *Fossil Man in Spain* 1921, 87 n., 92, 359 i *Reallexikon der Vorgeschichte* VII, 1926, 1; Mac Curdy *Human Origins* I, 1926, 128; Ramsay, *Asiatic Elements in Greek Civilization* 1927, VIII, jednak bez podania, jakie znaleziska mają na myśli.

²) *Dzieje i kultura Azji Mniejszej do podboju perskiego. Wstępka Historia Powszechną* I, 1931, 635 n. Pewne dane, dotyczące epoki kamiennej Anatolji, zestawił ostatnio Götz *Kleinasiens. Kulturgeschichte des Alten Orients* III, 1, 3, 1933, 20 n., z niezawsze szczęśliwemi wnioskami.

półwyspie. Stwierdzono jedynie, iż występują one w niektórych punktach, jak na Keszisz Dah w Myzji³⁾, na Ilgaz Dah w Paflagonji⁴⁾, na Erdziesz Dah w Kapadocji⁵⁾, na Bulgar Dah w Cyllicji⁶⁾, na Kawron Dah w Łazistanie⁷⁾, wreszcie na Dżelu Dah i Araracie w Armenji. Nie możemy z tego jednak wysnuwać ogólniejszych wniosków o zasięgu zlodowacenia czwartorzędowego w Azji Mniejszej, o jego natężeniu, przebiegu i czasie trwania, a tem mniej o charakterze związanych z jego ustąpieniem i przejściem okresu pluwjalnego zmian klimatycznych⁸⁾. Są to wszystko jeszcze kwestje otwarte, na które będą mogły dać odpowiedź dopiero szczegółowe badania. Skąpe są również resztki fauny dyluwjalnej na półwyspie. Ze znanych mi mogę przytoczyć jedynie szczątki mastodonta i słonia, ujawnione koło Renköj i Hanajtepe w Troadzie⁹⁾, tudzież kieł mamuta, znaleziony w okolicy Kajseri¹⁰⁾. Brak natomiast zupełnie resztek kostnych człowieka paleolitycznego, o którym wiadomo chociażby z sąsiedniej Armenji, gdzie w dolinie Zangi odkryto w towarzystwie narzędzi krzemienych szkielet z pierwszych stadjów paleolitu, podobno spokrewniony z długogłowemi czaszkami orynjackiemi z Brna i Galley Hill¹¹⁾. Wskutek tego nie możemy wypowiedzieć się w kwestji przynależności rasowej zaludnienia Azji Mniejszej w epoce kamiennej.

Starsze fazy paleolitu Anatolji reprezentowane są przez sporadyczne znaleziska w centrum półwyspu. Są to trzy tłuki pięściowe z andezytu, datujące się z okresów szelskiego i aszelskiego, z których dwa znaleziono w Uzagil koło Elma Dah na wschód od Angory, trzeci zaś pomiędzy Uzagil a Soganli Dere w tych samych stronach (tab. I, a - c)¹²⁾. Być może, iż z paleolitu pochodzi również artefakt kamien-

³⁾ Cvičić *Zeitschrift für Gletscherkunde* III, 1908, 28 nn. Por. Philippson *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde* 1919, 229 nn.

⁴⁾ Czeczott *Geographical Journal* LXXIV, 1929, 412.

⁵⁾ Penther *Eine Reise in das Gebiet des Erdschias Dag (Kleinasien)* 1902: *Abhandlungen der Geographischen Gesellschaft in Wien* VI, 1905, 1, 37 nn.; Philippson *Zeitschrift für Gletscherkunde* I, 1906/07, 66 nn.; Sawicki *Przegląd Geograficzny* VIII, 1928, 65; Bartsch *Jahrbuch der Geographischen Gesellschaft zu Hannover* 1930, 16 nn. (odb.).

⁶⁾ Grothe *Beiträge zur Kunde des Orients* VI, 1908, 69 nn.

⁷⁾ Krenk *Zeitschrift für Gletscherkunde* XX, 1932, 129 nn.

⁸⁾ Wiadomości, dotyczące okresu lodowego Anatolji, streszcza Philippson *Kleinasien: Handbuch der regionalen Geologie* V, 2, 1918, 144.

⁹⁾ Virchow *Alltrojanische Gräber und Schädel: Abhandlungen Preussischer Akademie* 1882, 8, 68.

¹⁰⁾ Delaporte *Revue Hittite et Asianique* I, 1932, 202.

¹¹⁾ Nansen *L'Arménie et le Proche Orient* 1928, 251 n.

¹²⁾ R. C. Thomson *Man* X, 1910, 71 n., por. *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* XXXII, 1912, 182.

ny, znalezione w okolicach Angory¹³). Bardziej na wschodzie mamy już tylko pozostałości z późnego paleolitu, liczniejsze wprawdzie, lecz także niedostateczne, by odtworzyć sobie ówczesne stosunki kulturowe Azji Mniejszej. Należą tu rozmaite narzędzia z okresu orynjackiego z krzemienia i jaspoidu, jak przekalacze, ryłce, rdzenie, wióry, oskrobywacze, i t. d., odkryte na tarasie pod schronem podskalnym koło Adijaman, na południe od Malatji¹⁴). Prócz tego stanowiska pod Alagözem dostarczyły wyrobów przemysłów mustjerskiego, orynjackiego i magdaleńskiego w znaczniejszych ilościach, z obsydjanu¹⁵). Brak natomiast jakichkolwiek śladów starszej epoki kamiennej w zachodnich dzielnicach półwyspu¹⁶).

Wszystkie zestawione powyżej znaleziska, razem wzięte, nie wystarczają, by nakreślić rozwój kultur paleolitycznych Azji Mniejszej, tudzież ustalić związek ich z cywilizacjami obszarów sąsiednich. Obok Iranu półwysep anatolijski jest pod tym względem najmniej zbadaną dzielnicą Azji Zachodniej. Dość przytoczyć, iż Azja Mniejsza — klasyczny kraj budownictwa i rzeźby skalnej, których liczne zabytki przekazały rozmaite okresy jej przeszłości — nie dała dotąd ani jednego okazu paleolitycznych rysunków skalnych, jakie znamy, dzięki niedawnym odkryciom, z Kilwa w Transjordanji¹⁷), z Haurani w południowym Kurdystanie¹⁸) i z rejonu jeziora Gök Czaj w Armenji¹⁹). Tem niemniej owe nieliczne pozostałości starszej epoki kamiennej w Anatolji mają dla nauki niepoślednie znaczenie, już przez to samo, że wypełniają dotkliwą lukę terytorjalną w naszej znajomości doby paleolitycznej, a chronologiczną — w rozwoju cywilizacyjnym półwyspu. Dowodzą one przedewszystkiem, iż wbrew wszelkim powątpiewaniom dotychczasowym, początki życia

¹³) Bittel *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* XLVII, 1932, Anz. 360. Także H. H. von der Osten znalazł narzędzia paleolityczne w środkowej Anatolji: H. Field *American Anthropologist* XXXV, 1933, 58.

¹⁴) Pittard *Archivés suisses d'anthropologie générale* V, 1928/29, 135nn., oraz *Le visage nouveau de la Turquie* 1931, 153, fig. 4, tab. X, 2. — Świeże badania, które prowadził w r. 1931 Bittel (Delaporte *Revue Hittite et Asiatique* I, 1931, 183), nie są jeszcze opublikowane.

¹⁵) De Morgan *Revue de l'École d'Anthropologie de Paris* VI, 1909, 189 nn.

¹⁶) Znaleziska wyrobów kamiennych z Lidji, Licji i Pamfilji, ongi znajdujące się w Muzeum Szkoły Ewangelicznej w Smyrnie, które publikował Papadopoulos Kerameus *Ἡ λιθινὴ ἐποχὴ ἐν ταῖς μικρᾷ Ἀσίᾳ: Μελέτης* 1875, por. *Revue Archéologique* XXXII, 1876, 189 n., należą, jak mnie łask. informuje Sir W. M. Ramsay, do schyłku okresu neolitycznego.

¹⁷) Horsfield a. Glueck *American Journal of Archaeology* XXXVII, 1933, 381 nn.

¹⁸) Edmonds *Geographical Journal* LXXII, 1928, 162 n., 1 tab.

¹⁹) Crawfoot *Antiquity* VI, 1932, 480.

cywilizacyjnego na półwyspie sięgają tych samych czasów, co w innych krajach Starego Świata, i że przyjmuje ono tam te same formy, co gdzieindziej.

Przejście od paleolitu do neolitu, należącego już do współczesnej epoki geologicznej — aluwjum, dokonywa się w Azji Mniejszej w sposób zupełnie nieznan. Być może, że pewne formy ustępującej cywilizacji przeszły do kultury neolitycznej. Z dużym wahaniem zaliczyłbym do tego rodzaju przeżytków paleolitu z początków młodszej epoki kamiennej niektóre luźne znaleziska, jak narzędzie krzemienne z okolicy Focei²⁰⁾, lub dłuto i nóż z krzemienia, pochodzące z kopców koło Ömer Efendi Cziftlik²¹⁾ i Agilar w Pizydji²²⁾, o ile wogóle wolno z nich wyciągać jakieś wnioski.

Przejście od kultury paleolitycznej uwidacznia się w Anatolji przede wszystkim w odmiennych formach bytu ludzkiego i osadnictwa. W starszej epoce kamiennej ludność żyła w stadjum nomadyzmu pierwotnego, korzystając jedynie ze schronów podskalnych, jak koło Adijaman, lub jaskiń. Coprawda niezliczone groty Azji Mniejszej nie były jeszcze nigdy badane pod tym względem²³⁾, nie ulega jednak wątpliwości, że początki osadnictwa skalnego, którego liczne zabytki zachowały się z czasów późniejszych, sięgają na półwyspie okresu paleolitu. Za przypuszczeniem tem przemawia także korzystanie z jaskiń przez ludność starszej epoki kamiennej tak w Europie, jak i w pozostałych krajach Azji Zachodniej, czyto na Kaukazie, czyto w obszarze Zagrosu²⁴⁾, czy też wreszcie w Syrji i Palestynie. Ale i ludność okresu neolitycznego nie przestawała nadal chronić się do jaskiń, na co wskazują znaleziska neolityczne w jaskiniach koło Feraktin nad Kara Su²⁵⁾ lub koło Gurma w Licji²⁶⁾. Być może, iż w tych wypadkach groty służyły jako miejsce stałego pobytu ich mieszkańców, zasadniczo bowiem ludność Anatolji przechodzi w młodszej epoce kamiennej do osiadłego trybu życia. Przyczynia się do tego również szereg zmian środowiska

²⁰⁾ Sartiaux *Anthropologie* XXXI, 1921, 347 nn.

²¹⁾ Paribeni e Romanelli *Monumenti Antichi* XXIII, 1915/16, 248 n., fig. 48.

²²⁾ Pace *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene* VI/VII, 1926, 398, fig. 47, 1.

²³⁾ Tak np. Pittard *Le visage nouveau de la Turquie* 1931, 123, wskazuje niezbadane jaskinie koło Bajatköj i Güzeli w rejonie Aliszaru (wilajet Jozgad).

²⁴⁾ Garrod *Bulletin of the American School of Prehistoric Research* 6, 1930, 8 nn.

²⁵⁾ Chantre *Mission en Cappadoce* 1898, 131 n.

²⁶⁾ Viale *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene* VIII/IX, 1929, 389 nn.

naturalnego półwyspu, zwłaszcza ustalenie się odpowiednich warunków klimatycznych.

Z początkiem neolitu Azja Mniejsza przedstawiała pod względem fizjograficznym obraz w niektórych szczegółach odmienny od dzisiejszego. W centralnej części kraju istniały jeszcze spore jeziora słodkowodne z pleistocenu, ostatnie pozostałości rozległego morza trzeciorzędowego, z którego wyłonił się płaskowyż środkowy. Resztką takiego wielkiego zbiornika dyluwjalnego, którego brzegi mogą być jeszcze dzisiaj wysłedzone, jest nieduże stosunkowo jezioro Akszehir Göl w Likaonji²⁷⁾. Także bardziej na wschodzie istniały ongi jeziora, które już z końcem neolitu wyschły zupełnie, jak np. jezioro w dolinie Alizaru (wilajet Jozgad²⁸⁾). Tak jak w Europie, jeziora anatolijskie dały schronienie pierwszym skupieniom ludzkim późnego okresu kamiennego. W ten sposób powstała osada neolityczna Alizar-Hüyük na wyspie, leżącej na wspomnianem jeziorze. W innych zaś okolicach półwyspu zakładano osiedla palowe u brzegów jezior. Resztki takiego palafitu ukazały się przed kilkudziesięciu laty na Mermere Göl w Lidji²⁹⁾; z osady tej pochodzą typowe neolityczne wyroby z twardego kamienia — toporki trójkątne o przekroju walcowatym lub narzędzia kształtu trapezoidalnego (tab. II)³⁰⁾. Nie wiadomo wszakże, jak daleko w głąb Anatolji rozpowszechnione było owo budownictwo nawodne. Dawne hipotezy, jakoby liczne jeziora obszaru likaońsko-pizydyjskiego służyć miały ostoją rozwiniętemu osadnictwu palowemu³¹⁾, nie znalazły dotąd potwierdzenia. Szczątki jego powinno było przedewszystkiem odsłonić stałe obniżanie się poziomu tafli wodnej jezior anatolijskich. Tem niemniej jest to jeszcze kwestja do wyjaśnienia, gdyż nie przypuszczam, by osada palowa na Mermere Göl była zjawiskiem odosobnionem. Jedno wydaje mi się wszakże pewnem: osadnictwem nawodne odegrało w Azji Mniejszej rolę nieznaczną i przejściową, będąc stosunkowo krótkotrwałem. Tylko na pograniczu transkaukaskiem osiedla palowe przetrwały do czasów bardzo późnych. Świadczenia autorów greckich, dotyczące osadnictwa palowego w Kolchidzie i nad Pha-

²⁷⁾ *Wentzel Petermanns Mitteilungen* LXXVIII, 1932, 29.

²⁸⁾ Stwierdzenie tego faktu zawdzięczamy geologicznym badaniom G. Bartscha w r. 1930, nieopublikowanym dotąd w całości, por. narazie *Von der Osten Discoveries in Anatolia 1930—31 (Oriental Institute Communications Nr. 14)* 1933, 48.

²⁹⁾ *Korrespondenzblatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie und Urgeschichte* IV, 1873, 88; *Bürchner Pauly-Wissowa Real-Encyklopädie der klassischen Altertumskunde* XIII, 1927, 2136.

³⁰⁾ *Behn Festschrift zum fünfundsiebzigjährigen Bestehen des Römisch-Germanischen Zentral-Museums zu Mainz* 1927, 98 n., fig. 15.

³¹⁾ *Matériaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme* 1877, 46.

sisem³²⁾), nie zostały jednak do tej pory sprawdzone przez poszukiwania terenowe. Co się zaś tyczy Armenji, pierwotne twierdzenia o ujawnieniu resztek palafitów u brzegu jeziora Gök Czaj³³⁾ okazały się w świetle późniejszych badań bezpodstawne³⁴⁾.

Zarówno osadnictwo jaskiniowe, jak i nawodne zostało z biegiem czasu zarzucone przez neolityczną ludność Azji Mniejszej na korzyść osiedli stałych w terenie otwartym. Powstały one w miejscowościach zasobnych w wodę, o łatwym dostępie i pewnych walorach obronnych, dzięki czemu zdołały przetrwać w tem samym miejscu od neolitu po czasy bardzo późne, gdyż nieraz po okres wczesnoosmański. Wyrazem tej ciągłości zaludnienia poszczególnych punktów półwyspu, sięgającej początkami późnej epoki kamiennej, są kopce anatolijskie, zwane przez krajowców *h ü j ü k a m i*³⁵⁾. Wykazują one ponad tą najstarszą warstwą neolityczną w porządku stratygraficznym pozostałości następnych okresów kulturowych. Tego rodzaju budowę warstwową posiada m. i. Aliszar-Hüyük; wykopaliska, prowadzone na nim od 1927 do 1931 r.³⁶⁾, dały w 1930 r. pierwsze stratygraficznie ustalone resztki neolityczne w Azji Mniejszej, jakkolwiek odsłonięta osada neolityczna nie jest bynajmniej najstarszą i należy spodziewać się jeszcze wcześniejszej, głębiej leżącej, z tego samego okresu. Odkryte w warstwie późnokamiennej fundamenty domostwa zdają się wskazywać na kształt owalny. Dach wsparty był od wnętrza na dwóch słupach drewnianych, spoczywających na kamiennym podkładzie; jeden z tych słupów dochował się nawet częściowo³⁷⁾. Przepuszczalnie już wtedy chaty budowane były z suszonej na słońcu gliny na podmurowaniu z kamienia. Pozostałościami tego rodzaju podmurowań są chyba

³²⁾ Hippokrates, *De Aere*; Strabo XII c, 549; Dion. Halik. I, 26; Apoll. Rhod., *Arg.* II 380 — zebrane przez R. Forrera *Antiqua* V, 1887, 73.

³³⁾ Heierli *Antiqua* V, 1890, 58.

³⁴⁾ I w a n o w s k i *По Закавказию: Материалы по Археологии Кавказа* VI, 1911, 16, uw. 1.

³⁵⁾ Zagadnienie chronologii i stratygrafji kopców anatolijskich przedstawiłem szczegółowo w rozprawie: *Studja nad osadnictwem i rolą Hetytów w środkowej Anatolji: Wiadomości Archeologiczne* XI, 1929, 8 nn.

³⁶⁾ Rezultaty wykopalisk na Aliszar-Hüyük podane zostały dotychczas w następujących pracach: 1. H. H. von der Osten — E. F. Schmidt *The Alishar Hüyük. Season of 1927 (Oriental Institute Publications, Vol. VI—VII)* 1930—1932; 2. E. F. Schmidt *The Alishar Hüyük. Seasons of 1928 and 1929 (Oriental Institute Publications, Vol. XIX—XX)* 1932—1933; 3. E. F. Schmidt *Anatolia through the Ages. Discoveries at the Alishar Mound 1927—29 (Oriental Institute Communications, Nr. 11)* 1931; 4. H. H. von der Osten *Discoveries in Anatolia 1930—31 (Oriental Institute Communications, Nr. 14)* 1933, 1—55.

³⁷⁾ *The Oriental Institute of the University of Chicago* 1931³, 40, fig. 42; *Von der Osten Discoveries in Anatolia...*, 28, fig. 26.

szczątki murów kamiennych, ujawnione w sporej osadzie neolitycznej na Kiliktepe koło Miletu³⁸⁾.

Aliszar-Hüyük i Kiliktepe — to jedyne stwierdzone przez wykopaliska osiedla neolityczne na półwyspie. Zresztą jesteśmy zdani na fragmentaryczne obserwacje i okolicznościowe znaleziska, które pozwalają zorientować się tylko co do ogólnego charakteru kultury późnokamiennej Anatolji. Inwentarz kulturowy składa się wówczas, jak wszędzie, z wyrobów z kamienia, kości, rogu i drzewa. Przedmioty drewniane ujawniono w dużej ilości na Aliszar-Hüyük. Wśród tamtejszych wyrobów kościanych szczególnie licznie reprezentowane są płaskie szydła³⁹⁾. Nader prymitywne narzędzia kościane odkryto także w jaskini koło Gurma w Licji⁴⁰⁾. Większą różnorodność wykazują wyroby kamienne. Krzemień używany był, jak wnosić wolno, o wiele rzadziej. Z tego materiału zrobione są ostrza noży z Aliszar-Hüyük i z grotty koło Gurma. Ostrza noży, skrobacze, grociki oraz rdzenie są tu i tam dość jednolitego typu. Większość narzędzi wykonana jest wszakże z obsydjanu, znajdującego się w wielkiej obfitości na wulkanicznych obszarach Azji Mniejszej i Armenji⁴¹⁾. Wyroby neolityczne z obsydjanu stwierdzono, oprócz na Aliszar-Hüyük, na stanowiskach nad Zamanti Su w Cylicji⁴²⁾, oraz na Kültepe na północo-wschód od Kajseri⁴³⁾. W obu punktach ujawniono mnóstwo noży, skrobaczy, grocików, piłek i t. d. Również na Kiliktepe wydobyto liczne drzazgi i grotty z obsydjanu⁴⁴⁾. I tam nie jest obsydjan materiałem importowanym, jak przypuszczają jeszcze niektórzy, lecz produktem miejscowym. Znajdujemy go poddostatkiem w wulkanicznej krainie koło Kula w Lidji⁴⁵⁾, która była prawdopodobnie źródłem zaopatrywania się warsztatów zachodnio-anatolijskich nietylko w neolicie, ale i w czasach późniejszych⁴⁶⁾.

³⁸⁾ Wiegand *VII vorläufiger Bericht über die in Milet in Didyma unternommenen Ausgrabungen: Abhandlungen Preussischer Akademie der Wissenschaften* 1911, 4n.

³⁹⁾ Von der Osten *Discoveries in Anatolia...*, 27, fig. 25.

⁴⁰⁾ Viale *j. w.*

⁴¹⁾ O obsydjanie w Azji Mniejszej: Wainright *Ancient Egypt* 1927, 78 nn.

⁴²⁾ Chantre *j. w.*, 129.

⁴³⁾ Chantre *j. w.*, 78.

⁴⁴⁾ Wiegand *j. w.*

⁴⁵⁾ Hamilton *Researches in Asia Minor* 1842, I, 136 nn., 143; II, 131 nn.

⁴⁶⁾ Poprzednio uważano wyspę Melos za wyłączny ośrodek eksportowy obsydjanu dla krajów nad morzem Egejskim. Przypuszczenie to okazało się błędne, od kiedy na wyspie Kos ujawniono bogate pokłady obsydjanu: Sudhoff *Die Naturwissenschaften* XV, 1927, 355 nn. Przypisywanie pochodzenia melijskiego obsydjanowi, przerabianemu w zachodniej Anatolji, jak to np. czyni Hogarth *Cambridge Ancient History* II, 1926, 555, jest więc nieuzasadnione.

W trzech wymienionych powyżej ośrodkach neolitycznych, tj. nad Zamanti Su, na Kültepe oraz na Kiliktepe, łącznie z wyrobami z obsydjanu i wieloma narzędziami krzemiennymi występują toporki asymetryczne niedużych rozmiarów, względnie motyki kamienne z materiału twardego, jak nefryt⁴⁷⁾, nefrytoidy lub serpentyn. W tych wypadkach przynależność ich do epoki neolitycznej nie budzi żadnych wątpliwości. Natomiast szereg luźnych znalezisk powyższych toporów oraz innych jeszcze wyrobów z twardego kamienia, jak dłuta i młoty, nie daje się oznaczyć chronologicznie z całą ścisłością. Znaleziska owe rozproszone są na całym półwyspie od Wan w Armenji (tab. I, e-f)⁴⁸⁾ i Zejtyn w Cylacji⁴⁹⁾, gdzie nawiązują do obszaru syryjskiego i mezopotamskiego swego występowania. Zkolei stwierdzamy je na południo-wschodzie Anatolji w Tomarza, Sis, Szehir, Ewerek, Anazarbe, Baszbunar i Hadżin⁴⁹⁾— oraz w centrum— na Kültepe⁵⁰⁾, koło Kajseri (tab. I g)⁵¹⁾ i w Hüyük (tab. I d)⁵²⁾. Stamtąd sięgają one na zachód, gdzie znamy je z Hierapolis we Frygji, w Czukurkent i Istawros w Pizydji⁵³⁾, oraz Elmały w Licji⁵⁴⁾. Szczególnie licznie reprezentowane są jednak na wybrzeżu zachodnim; ujawniono tam tego rodzaju narzędzia kamienne w Ajdin, Akhisar, Sardes, na cmentarzysku na południe od Mermere Göl, w Filadelfji, Magnezji, Efezie⁵⁵⁾ i Pergamon⁵⁶⁾. Na północo-zachodzie znaj-

⁴⁷⁾ Dawniej przypisywano nefrytowi, przerabianemu w Azji Zachodniej i Europie przedhistorycznej na narzędzia, pochodzenie z środkowej Azji. W niektórych krajach europejskich odkryto jednak obfite pokłady nefrytu; tem samem upaść musiała hipoteza rozległego handlu nefrytem w okresie neolitycznym: Welter *Geologische Rundschau* II, 1911, 75 nn. To samo dotyczy znajdujących w Azji Mniejszej narzędzi nefrytowych, wyrabianych zapewne z surowca miejscowego. Na jego istnienie wskazuje fakt, iż chłopcy tamtejsi jeszcze ostatnio nosili amulety z nefrytu.

⁴⁸⁾ S. Reinach *Catalogue du Musée de St.-Germain* II, 1921, 57.

⁴⁹⁾ Chantre *j. w.*, 131.

⁵⁰⁾ Chantre *j. w.*, fig. 56. — Winckler *Orientalistische Literatur-Zeitung* VIII, 1906, 534, znalazł tam również kilka młotków kamiennych.

⁵¹⁾ *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Månadsblad* 1901/02, 109, fig. 52.

⁵²⁾ Thomson *Man* X, 1910, 72, fig. 4.

⁵³⁾ Ormerod *Annual of British School at Athens* XVI, 1909/10, 84, 99, tab. VII, Nr. 19, i XIX, 1912/13, 52 n.

⁵⁴⁾ Paribeni e Romanelli *Monumenti Antichi* XXIII, 1915/16, 69, fig. 9.

⁵⁵⁾ Martin *Revue Archéologique* XXXIV, 1877, 163 nn.; Bürchner *Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der klassischen Altertumskunde* VII, 1912, 1956; Virchow *Zeitschrift für Ethnologie* XVIII, 1886, Verh. 133 nn.; Schoettensack *Zeitschrift für Ethnologie* XIX, 1887, 122 nn.

⁵⁶⁾ Conze *Die Kleinfunde von Pergamon. Abhandlungen Preussischer Akademie der Wissenschaften* 1903, 5, oraz *Pergamon* I, 2, 1913, 157; fig. 9.

dujemy je koło Renköj w Troadzie⁵⁷). Z tych obszarów przechodzą powyższe wyroby z kamienia gładzonego do sąsiednich krajów Egei i półwyspu Bałkańskiego. Rzadsze są natomiast w Azji Mniejszej luźne znaleziska wyrobów z kamienia łupanego. Do nich należy ostrze włóczni z Gönnük Kos na północ od Zejtyn⁵⁸), ostrza strzał i włóczni wraz z młotkami kamiennymi z Sizma w okolicy Konji⁵⁹), grocik z Gökczekisik we Frygji⁶⁰), wreszcie narzędzia ząbkowane z Akczeköj w Troadzie⁶¹). Wszystkie wyliczone tu znaleziska mogą wszakże w równej mierze pochodzić z warstw kultury neolitycznej, jak miedzi lub bronzu, ze względu na znaną długowieczność inwentarza kulturowego młodszego okresu kamiennego. Znajdujemy go w użyciu jeszcze pod koniec epoki bronzu, albowiem wykopaliska z r. 1931 ujawniły w Bohazköj w warstwie późnohetyckiej (do ok. 1190 r. prz. Chr.) narzędzia z krzemienia i obsydjanu, igły i szydła z kości oraz ozdoby z muszli wyglądu neolitycznego⁶²). Pod tym względem stosunki kulturowe Anatolji kształtują się w taki sam sposób, jak w sąsiedniej Armenji, gdzie inwentarz kamienny znajduje szerokie zastosowanie jeszcze we wczesnym okresie żelaza⁶³). Chociaż więc przynależność chronologiczna tych wszystkich luźnych znalezisk z Azji Mniejszej jest stratygraficznie nieokreślona, to jednak nie można im odmówić pewnego znaczenia dla oceny stosunków kulturowych tamtejszej epoki późnokamiennej. Jednorodność typologiczna owych wyrobów kamiennych, zwłaszcza toporków asymetrycznych, oraz ich rozpowszechnienie na całym półwyspie pozwalają wnioskować o pewnej jednolitości inwentarza kamiennego cywilizacji neolitycznej Anatolji. Niezaprzeczalne jest ponadto pokrewieństwo z odnośniami wyrobami krajów ościennych — Syrii i Mezopotamji na południo-wschodzie, tudzież świata egejsko-bałkańskiego na zachodzie.

⁵⁷) Virchow *Alttrajanische Gräber...*, 9. — Szereg znalezisk tego rodzaju z Azji Mniejszej, ale bez podania miejsca znalezienia, publikuje ponadto Olmstead *History of Assyria* 1923, fig. 10

⁵⁸) Arne *Fornvännen* III, 1908, 13, fig. 27.

⁵⁹) *Annals of Archaeology and Anthropology of the University of Liverpool* II, 1909, 21, 13, fig. 27.

⁶⁰) Brandenburg *Neue Untersuchungen über die phrygischen Felsfassaden: Abhandlungen Bayrischer Akademie der Wissenschaften* XXIII, 3, 1907, 709.

⁶¹) Virchow *Alttrajanische Gräber...*, 75, tab. XIII, 1 & 3.

⁶²) Bittel *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 70, 1932, 21.

⁶³) Bajburtjan *Проблемы Истории Материальной Культуры* 1933, No. 1—2, 39 nn., słusznie odnosi do XI—VII w. prz. Chr. szereg przedmiotów kamiennych, które Samuëlján *Hin Hajastanin Kültürün* I, 1931 uważa za neolityczne.

Związki kulturowe z Mezopotamją, a przede wszystkim z Egeą widoczne są również na tle ceramiki neolitycznej Anatolji. Niestety Iran północny i Armenia nie są na tyle zbadane, by można było ustalić, czy i w jakim stopniu garncarstwo neolityczne Anatolji nawiązuje do ewent. wschodniego obszaru wyjściowego. Należy wobec tego wskazać na fakt, iż w obszarze na północno-wschód od Mosulu w Mezopotamji w najniższych warstwach osiedli przedhistorycznych (Tepe Gawra X i IX) prócz ceramiki nieornamentowanej występuje ceramika malowana, zaliczająca się do okresu neolitycznego⁶⁴). Do końcowej jego fazy należą również te skąpe resztki ceramiki malowanej neolitycznej z środkowej Anatolji, które ujawnione zostały na Aliszar-Hüyük. Są to fragmenty o ornamentyce czerwono-brunatnej, nałożonej na różowawo-żółte tło⁶⁵). Obecność tej ceramiki nad Halisem przypisać trzeba zapewne wpływom obcym, idącym z południo-wschodu⁶⁶). Natomiast rdzenna produkcja anatolijska epoki późnokamiennej jest odmiennego charakteru, wykazując odpowiednio do długotrwałości rozwoju cywilizacyjnego pewne zróżnicowanie techniczne i ornamentacyjne. Naczynia, wykonane bez koła garncarskiego, są przeważnie żółte, jak na Kültepe lub na stanowiskach koło Feraktin, albo też czarnawe, jak w grocie koło Gurma i na Aliszar-Hüyük. Stamtąd znamy ceramikę z szarej gliny o czarnej powierzchni, częściowo z kłutym lub rytym ornamentem geometrycznym, wypełnionym częstokroć białą farbą, przeważnie jednak ochrą. Wśród motywów zdobniczych zwraca uwagę t. zw. krzyż maltański⁶⁷). Ta czerwono inkrustowana ceramika nie ogranicza się do samego wnętrza Azji Mniejszej⁶⁸), gdyż występuje także na południo-zachodzie w Kiliktepe pod Mile-

⁶⁴) E. A. Speiser a. Bache *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 47, 1932, 17 nn. i 51, 1933, 23 nn.; Speiser *American Journal of Archaeology* XXXVI, 1932, 469 nn.

⁶⁵) Von der Osten *Discoveries in Anatolia...*, 26, fig. 24.

⁶⁶) Por. Frankfort *Archeology and the Sumerian Problem (Studies in Ancient Oriental Civilization, No. 4)* 1932, 58, uw. 1, któremu nasuwa się porównanie z ceramiką z Tell Halaf i Tepe Gawra.

⁶⁷) Von der Osten a. Schmidt *The Alishar-Hüyük. Season of 1927. I (Oriental Institute Publications, Vol. VI)* 1930, 246, fig. 210; Von der Osten *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* XLVII, 1932, Anz. 211 n., fig. 3 n., oraz *Discoveries in Anatolia...*, 26, fig. 24.

⁶⁸) Zwraca uwagę, iż w Tell Billa (ok. 23 km na północo-wschód od Mosulu) pojawia się w 6-ej warstwie obca zupełnie warsztatom mezopotamskim ceramika ryta: Speiser *Museum Journal* XXIII, 1933, 253 nn., tab. LXX n. Mimo, iż rozporządza ona swoistym zasobem ornamentacyjnym i nie wykazuje śladów inkrustacji, pojawienie się jej na terenie Mezopotamji świadczy niezbicie o wpływach, idących z Azji Mniejszej.

tem, gdzie ujawniono czarne gładzone naczynia z rytemi zygzakowatymi pasmami, inkrustowanymi czerwoną farbą. Również z sąsiednich wysp — Kos i Kalymnos⁶⁹⁾ — znamy podobną ceramikę o rytych ornamentach geometrycznych z białą inkrustacją. Stamtąd rozpowszechniła się ona na Cyklady⁷⁰⁾ i Kretę. Na wyspie tej ujawniono ceramikę z neolitu środkowego, wykazującą rozwój od naczyń zupełnie zwyczajnych, brunatnych lub czarnawych, do delikatniejszych o gładzonej powierzchni i cienkich ściankach z prostymi, nakłutymi lub wrytymi motywami linearnymi, przeważnie wypełnionymi białą kredą, rzadziej inkrustowanymi czerwono⁷¹⁾. Wskazuje to, iż nie tylko w dziedzinie obróbki kamienia, ale i wytwórczości ceramicznej mieszkańcy Anatolji i Egei stali w neolicie na jednym mniej więcej poziomie technicznego doświadczenia. Stwierdzenie tego nie jest bez znaczenia dla zagadnienia datowania późnej epoki kamiennej na półwyspie. Można ją, przez porównanie z analogicznymi zjawiskami w krajach otaczających, jak Syrja, Cypr⁷²⁾ i Kreta, datować w przybliżeniu do ok. 3000 r. prz. Chr. W owym czasie ludność Azji Mniejszej zapoznaje się z techniką obróbki miedzi i z wolna wkracza w dobę nowej cywilizacji metalu. Ta nowa cywilizacja w wielu dziedzinach kontynuuje dorobek kulturowy okresu poprzedzającego. Przejmuje ona w puściźnie nie tylko inwentarz kamienny i kościany, który pomimo wprowadzenia narzędzi, broni i ozdób z miedzi, utrzymuje się w użyciu i trwa nawet, jak wskazałem poprzednio, co najmniej do końca epoki brązu. Wraz z tem utrzymują się jeszcze przez długi czas tradycje ceramiczne neolitu⁷³⁾. Gdy wschodnie i środkowe obszary Anatolji ulegają

⁶⁹⁾ D. Levi *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene* VIII/IX, 1929, 309.

⁷⁰⁾ Ch. Dugas *Céramique des Cyclades (Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, t. 129)* 1925, 12 nn.

⁷¹⁾ Fimmen *Die kretisch-mykenische Kultur* 1924, 2 wyd., 84, 127 n.; Evans *The Palace of Minos at Knossos* I, 1921, 32 nn.

⁷²⁾ Gjerstad *Antiquaries Journal* VI, 1926, 54 nn.; *Dikaïos Illustrated London News* Nr. 4940, 1933, 1034 nn.

⁷³⁾ Stanowisko odosobnione w świecie anatolijskim zajmują dotąd dwa menhiry, znajdujące się w Cylicji w okolicach Mersyny — jeden, zwany Dirikli Tasz, na drodze do Tarsu, drugi zaś nad Mezetly Czaj: Heberdey a. Wilhelm *Reisen in Kilikien: Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien* XLIV. 1896, 3; Paribenne Romanelli *Monumenti Antichi* XXIII, 1915/16, 93 n., fig., 13. Z braku ogniw pośrednich nie możemy ich związać z grupą pomników megalitycznych Zakaukazji i Armenji: Berbérian *Revue des Etudes Arméniennes* VII, 1927, 267 nn. Nasuwa się natomiast powinowactwo z podobnymi zabytkami Syrji i Palestyny. Można tedy uważać owe menhiry z pod Mersyny za dowód stosunków pomiędzy wybrzeżem syryjskiem

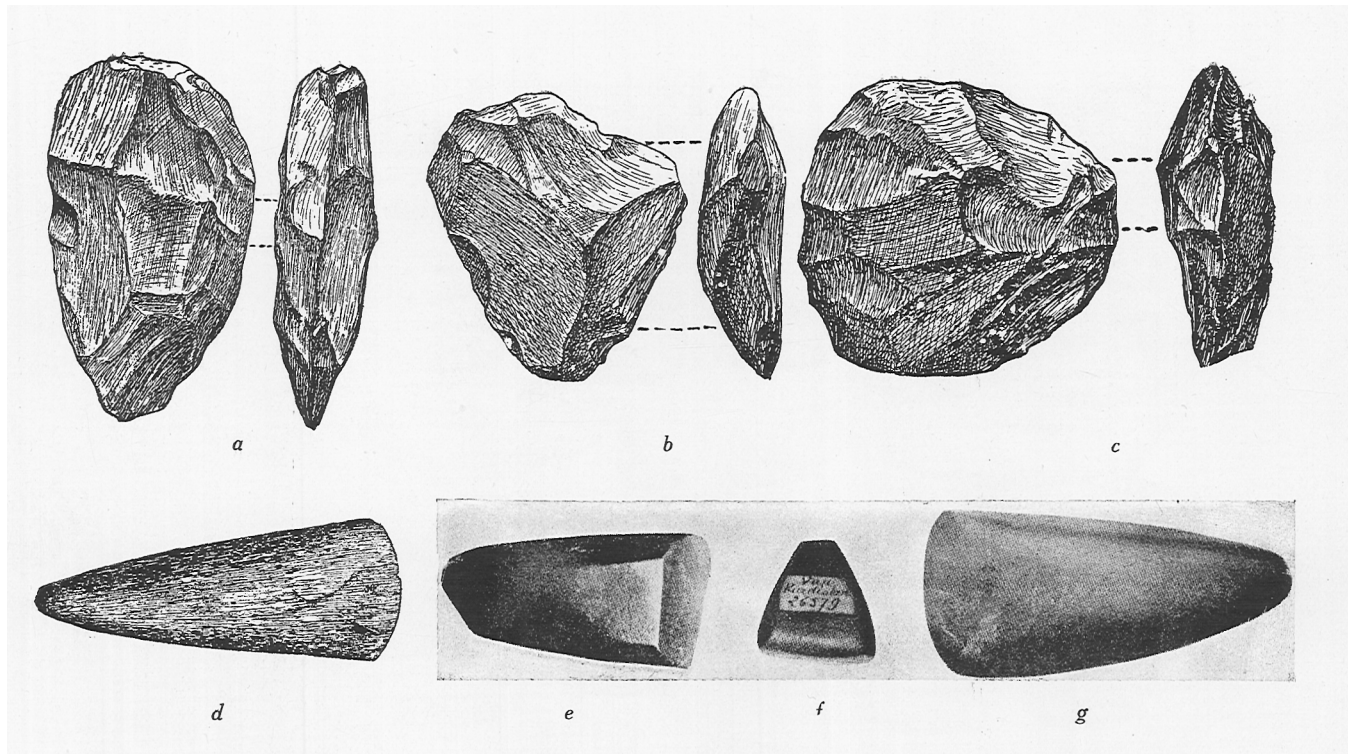
rychło idącym z cywilizacją miedzi wpływom wschodnim i wprowadzają nieznanne przedtem gatunki ceramiczne, zachodnie jej prowincje, zorientowane częściowo ku Egei, pielęgnują w dalszym ciągu dorobek neolitu, dzięki czemu czarna inkrustowana ceramika trwa tam bezporównania dłużej, gdyż do ok. 2600 r. prz. Chr., na cmentarzysku koło Jortan w Myzji.

Zobrazowałem powyżej stan obecny naszych wiadomości o epoce kamiennej Azji Mniejszej. Nie ograniczyłem się przytem zupełnie do samego zebrania i oświetlenia istniejącego materiału, ale wskazałem jednocześnie na rozmaite luki w poznaniu najstarszych cywilizacyj półwyspu, nasuwające się wprost przy porównaniu z rozwojem kulturowym w sąsiednich obszarach Azji Zachodniej. Stwierdzenie tych luk posłużyć może za wskazówkę, w jakim kierunku, ku jakim zagadnieniom winny zwrócić się systematyczne poszukiwania terenowe w Anatolji, by ożywić zaniedbaną wciąż dziedzinę badań nad pozostałościami kultur kamiennych⁷⁴).

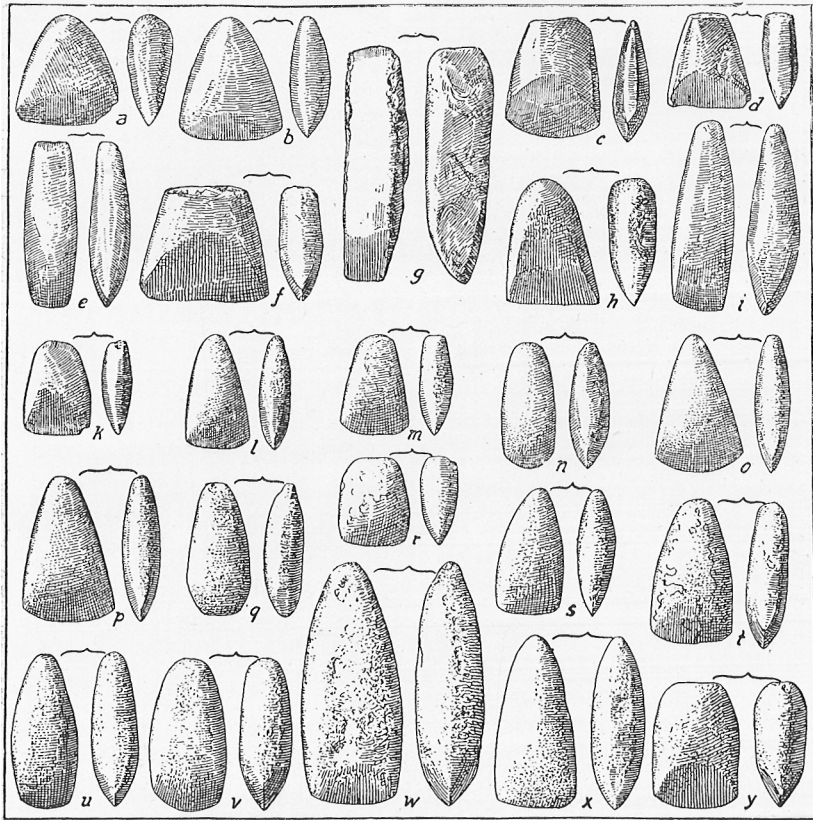
i cylicyjskiem w neolicie; pochodzą one być może od mieszkańców Syrii, którzy dostali się do położonej w sąsiedztwie Cylicji.

⁷⁴) Za łask. przesłanie fotografii i pozwolenie reprodukcji zabytków z muzeów w St.-Germain-en-Laye i Sztokholmie (tab. II, e-g) autor dziękuje najuprzejmiej pp. R. Lantieroi S. Curmanowi.

TABLICA I

(a—c) Narzędzia okresów szelskiego i aszelskiego z Uzagil i Soganli Dere.— (d) Toporek kamienny z Hүйүк.— (e—f) Narzędzia kamienne z Wan (St.-Germain-en-Laye, Nr. 26579/80).— (g) Toporek kamienny z Kajseri (Stockholm, Statens Historiska Museum, Nr. 11435). — (a—d) według R. C. Thompsona, (e—g) niepublikowane według fotografii.

TABLICA II

Narzędzia kamienne z neolitycznej osady nawodnej na Mermere Göl
(według Fr. Behna).

ques; et la constatation de la grande dépendance des Romains vis-à-vis des modèles hellénistiques en matière administrative donne une grande probabilité à la supposition de l'existence d'un journal officiel de César. L'auteur termine son article par le rappel du matériel connu par les papyrus qui s'appuie sans doute possible sur des remaniements d'un journal officiel.

Ks. F. Sokołowski: Alexandre le Grand était-il fils de Bacchus ?

L'auteur soumit à une analyse très détaillée la partie du péan, étudiée par Vollgraff, qui attribuait à Alexandre des qualités de théologien et apôtre du culte de Dionysos. Il aboutit à une conclusion qui exclut une participation active d'Alexandre dans la propagation de ce culte, et attribue cette oeuvre aux prêtres de Delphes du IVe siècle.

Stefan Przeworski: L'âge de pierre en Asie Mineure.

L'auteur commence son exposé sur l'âge de pierre en Asie Mineure par un aperçu rapide sur l'époque pléistocène et une énumération des vestiges de la période glaciaire. Aux rares restes de la faune quaternaire appartiennent celles d'un mastodonte et d'un éléphant en Troade ainsi que la défense de mammout aux environs de Césarée. Parmi les restes des civilisations paléolithiques on ne connaît que quelques trouvailles des coups de poing de la région d'Uzaghil et de Soganli Dere (Acheuléen, Chelléen), des outils divers de la station aurignacienne d'Adiyaman, enfin des nombreux artefacts des industries moustérienne, aurignacienne et magdalénienne des stations d'Alageuz en Arménie. Tout cela, très précieux pour la connaissance des débuts de la vie humaine en Asie Mineure, ne suffit pas pour se faire une idée nette de l'évolution culturelle de sa population pendant le paléolithique.

L'avènement du néolithique est marqué, entre autre, par des nouvelles formes de l'habitation humaine. Les grottes dont on s'est servi comme des refuges à l'époque précédente, restent encore habitées pendant le néolithique (Gourma en Lycie, région de Feraktin). On préfère pourtant de s'installer sur les lacs, alors plus nombreux en Anatolie, certains nappes du pléistocène ne s'étant pas encore desséchées, comme p. ex. le grand lac d'Akshehir en Lycaonie et le lac de la vallée d'Alishar en Cappadoce. Sur un îlot au milieu de ce dernier existait une habitation néolithique dé-

couverte au cours des fouilles de 1930/31. Les restes d'un village lacustre furent relevés sur le lac Mermere en Lydie. Sa chronologie est assurée par un lot d'outils néolithiques, actuellement au Musée de Mayence. Il est probable que des palafittes analogues existaient à la même époque sur d'autres lacs anatoliens, bien que les hypothèses sur leur présence dans la région pisido-lycaonienne ne se soient pas confirmées. Les villages lacustres ne furent pourtant de longue durée; ceux en terrain ouvert devinrent bientôt forme commune de l'habitation. Les restes de ces habitats néolithiques se trouvent à la base des tertres artificiels (hüyük) formés des couches superposées appartenant aux périodes successives de l'histoire anatolienne. A Alishar et à Kiliktepe près de Milet on a mis au jour quelques restes des maisons construites en pisé sur un mur de pierre, celle d'Alishar ayant dans l'intérieur deux piliers en bois soutenant le toit.

L'inventaire néolithique se compose d'objets en bois (Alishar), en os et en pierre, l'obsidienne, trouvée en abondance en Asie Mineure, étant en général préférée au silex (Gourma, Alishar, Kültepe, région de Feraktin, Kiliktepe). Les haches, les ciseaux et les marteaux en pierre dure connus par des maintes trouvailles isolées de Van en Arménie à la mer Égée ne sont pas de chronologie certaine. Ils peuvent appartenir aussi bien à l'époque du cuivre, l'inventaire néolithique étant en usage en Asie Mineure jusqu'à la fin de l'âge du bronze (Boghazkeui). Il existe des affinités entre ces outils et des objets analogues des pays limitrophes: Mésopotamie, Syrie, les Balkans et l'Égée.

Parmi la céramique néolithique d'Alishar il y a une variété peinte, appartenant sans doute à la fin de la période et due aux influences mésopotamiennes. Les autres spécimens d'Alishar et ceux de Kiliktepe montrent une poterie à surface noire, ornée des motifs géométriques (croix de Malte, zigzags), gravés ou piqués, incrustés d'une masse blanche ou rouge. La même technique est en vogue à Kos et Kalymnos, aux Cyclades et en Crète (Cnosse). Elle a survécu en Anatolie occidentale à la civilisation néolithique, étant encore en plein usage pendant l'âge du cuivre jusqu'à 2600 av. J.-C. (Yortan), tandis que dans la partie orientale de la péninsule les influences étrangères ont introduit d'autres procédés techniques.

La mise au point de l'auteur montre de même combien de lacunes existent encore dans nos connaissances de l'âge de pierre en Anatolie et dans quelles directions doivent être poussées de nouvelles recherches archéologiques.